

МОВНО-ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ ЗВЕРТАННЯ

LANGUAGE AND ETIQUETTE FORMULAS OF ADDRESS

Литвин О.Г.,

orcid.org/0000-0002-8549-5123

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

Зіньків О.Я.,

orcid.org/0009-0001-5163-9600

студент II курсу

Інституту механічної інженерії та транспорту

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті акцентовано увагу на етикетні формули звертання, які притаманні українській літературній мові. Культура мовлення вимагає від мовця правильного, доречного вибору форм звертання, характерних для комунікативної ситуації, які відповідають усім її параметрам. У дослідженні застосовано переважно описовий метод, щоб узагальнити і класифікувати мовні факти. Порівняльний метод використано, щоб простежити вживання форм звертання на синхронному та діахронному рівні. На фактичному матеріалі доведено, що кожен історичний період розвитку нашої держави засвідчує певні словесні формули для висловлення звертання до співрозмовника. Зокрема слова-звертання вживаються в кличному відмінку, який зберегла українська мова. У 30-х рр. XX ст. під впливом русифікації його вилучили з правопису, створивши «кличну форму», що допомогло уподібнити українську мову до російської. Правопис 1990 р. відновив назву «кличний відмінок» і зафіксував його як нормативний. Чинний правопис (2019 р.) чітко визначив мовно-етикетні формули звертання. Нині нормативними у звертанні є слова-регулятиви *пане (пані, панове)* та ін., які поєднуємо з прізвищем, ім'ям або назвою особи за фахом чи видом діяльності. Усі слова, які належать до звертання, вживаємо в кличному відмінку: *пане Богдане, пане професоре, пане директоре, панно Оксано*. Слова-регулятиви поєднуємо з означеннями *шановний, вельмишановний, поважний, високоповажний, ласкавий* тощо. У формулах звертання іменники у кличному відмінку поєднуємо з прикметниками в називному відмінку, наприклад: *Шановний Олександрє Івановичу!* Саме в етикетних формулах звертання виявляється стан мовної культури, духовні цінності, етичні орієнтації суспільства, характер взаємин між найрізноманітнішими категоріями членів суспільства. На сучасному етапі розвитку української літературної мови, безперечно, треба повертати автентичні форми звертання.

Ключові слова: культура мовлення, мовна норма, мовно-етикетні формули звертання, кличний відмінок, слова-регулятиви.

The article focuses on the etiquette formulas of address that are inherent in the Ukrainian literary language. The culture of speech requires the speaker to make a correct, appropriate choice of forms of address, characteristic of the communicative situation, which correspond to all its parameters. The research mainly used a descriptive method to summarize and classify linguistic facts. The comparative method was used to trace the use of forms of address at the synchronous and diachronic level. It is proven on the actual material that each historical period of the development of our state attests to certain verbal formulas for addressing the interlocutor. In particular, adverbial words are used in the vocative case, which the Ukrainian language has preserved. In the 30s of the XX century, under the influence of Russification, it was removed from the spelling, creating a "vocal form", which helped to assimilate the Ukrainian language to Russian. The orthography of 1990 restored the name "vocal case" and fixed it as normative. The spelling (2019) clearly defined the language and etiquette formulas of address. At the current stage of the development of the Ukrainian literary language, it is definitely necessary to return authentic forms of address. Currently, regulatory words such as *Mr. (Ms., Sir)* etc., which are combined with the surname, first name or name of a person by profession or type of activity, are normative in addressing. We use all the words that belong to the address in the vocative case: *Mr. Bohdan, Mr. Professor, Mr. Director, Ms. Oksano*. We combine regulatory words with the meanings of *respected, highly respected, honorable, highly honorable, dear*, etc. In address formulas, nouns in the vocative case are combined with adjectives in the nominative case, for example: *Dear Oleksandr Ivanovych!* It is in the etiquette formulas of address that the state of language culture, spiritual values, ethical orientations of society, and the nature of relations between the most diverse categories of members of society are evident. At the current stage of the development of the Ukrainian literary language, it is definitely necessary to return authentic forms of address.

Key words: speech culture, language norm, language and etiquette formulas of address, vocative case, regulatory words.

Мова є джерелом культури, засобом естетичного виховання: вона формує наш розум, впливає на духовність, культуру мовця. Ознакою освіче-

ної, всебічно розвиненої людини є висока мовна культура, вміння активно використовувати усі багатства сучасної літературної мови у спілку-

ванні. Культура мовлення – це володіння нормами української літературної мови на всіх мовних рівнях, уміння активно використовувати усі виражальні засоби літературної мови в спілкуванні відповідно до мети і змісту висловлювання.

Останнім часом культура мовлення є в полі зору мовознавців, адже повертаємо до вжитку багато цінного з того, що було заборонене, що мало бути втрачене назавжди. Усі освічені громадяни нашої держави прагнуть опанувати норми літературної мови, звертають увагу на окремішні ознаки української мови. Про культуру мовлення, у першу чергу, свідчать етикетні формули звертання, граматично незалежні та інтонаційно відокремлені компоненти речення, які вказують на особу, до якої безпосередньо звертається мовець. В офіційно-діловому, науковому, публіцистичному й епістолярному стилях використовують формули звертання, які розраховані на реакцію того, до кого спрямоване мовлення. Ці звертання залежно від стосунків, у яких перебувають співрозмовники, можуть бути емоційно нейтральними чи забарвленими. Функцію звертання до особи чи персоніфікованої назви в українській мові виконує кличний відмінок.

Постановка проблеми. Проблеми культури мовлення є предметом публічного обговорення, прискіпливої уваги мовознавців, небайдужих носіїв мови до виражальних можливостей української літературної мови, її престижу. На сьогодні питання культури мови залишається актуальним, бо стосується долі рідної мови як державної. Порушуючи норми звертання, мовець показує свою низьку культуру мовлення, зневагу до особи, до якої безпосередньо звертається. Наша мова належить до тих слов'янських мов, що зберегли кличний відмінок. Прикро, що останнім часом все частіше кличним відмінком нехтують працівники радіо й телебачення, піснярі, поети, журналісти, адже дотримання норм літературної мови – їхній професійний обов'язок.

У дослідженні звернемо увагу на самотні етикетні формули звертання, які вживаємо щодня, ці словесні формули ми не створюємо, а лише відтворюємо у своєму мовленні як сталі синтаксичні конструкції, тому й повинні їх запам'ятати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовознавці переконливо доводять, що культура мови має велике національне й соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовленнєвого спілкування, ефективного здійснення мовних функцій, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом. Культура мовлення має регулятивну функ-

цію, тому й завжди є в полі зору науковців, які досліджують норми української літературної мови на всіх мовних рівнях: О. Авраменко, Б. Антоненко-Давидович, Т. Гриценко, Г. Вознюк, З. Куньч, О. Литвин, О. Микитюк, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, О. Сербенська, І. Фаріон та ін. Мовознавці переконливо доводять, що через культуру мовлення відбувається культивування самої мови, її вдосконалення [2, с. 49; 3, с. 208–209; 4]. Мовний етикет як систему стандартних, стереотипних формул, уживаних у ситуаціях, які повторюються щоденно, тобто відтворюються у процесі мовлення і відповідають типовій ситуації, активно досліджує Я. Радевич-Винницький [8]. В українському мовознавстві поширена традиція «консультування» мовця, яку розпочав Б. Антоненко-Давидович й успішно продовжили О. Пономарів, О. Сербенська, які діляться мовними порадами щодо вибору найкращих варіантів висловлення думки згідно з нормами української літературної мови в ЗМІ, у своїх підручниках, наукових статтях [6, с. 167; 7]. Ці науковці, зокрема, звертають нашу увагу на самотність кличного відмінка, його нормативне вживання у звертаннях.

Постановка завдання. Іменники у функції називання й у ролі звертання в українській мові розрізняються на морфологічному рівні. У функції звертання вживаємо іменники чоловічого і жіночого роду в однині у самотньому кличному відмінку. Завдання цієї статті – акцентувати увагу на етикетні формули звертання, які притаманні українській літературній мові. Вважаємо, що кожен носій української мови має прагнути вдосконалити свої мовленнєві навички.

Методи дослідження. Щоб узагальнити і класифікувати мовні факти, у дослідженні застосовуємо описовий метод. Варіанти формул мовно-етикетного звертання аналізуємо з урахуванням ретроспективи і перспективи. Порівняльний метод використовуємо для того, щоб простежити вживання етикетних формул звертання на синхронному та діахронному рівні.

Виклад основного матеріалу. Звертання – це слово або словосполучення, що називає особу, до якої звертається мовець. Формули звертання в мовленні не створюються, а відтворюються, тому мовець використовує словесні шаблони, які відповідають типовій мовленнєвій ситуації. Основною метою звертання є привертання уваги співрозмовника. Як зазначають мовознавці, звертання належить до слів, граматично не пов'язаних із реченням, що додає їм стилістичної виразності. Українська мова належить до тих слов'янських

мов, які для граматичного оформлення звертання зберегли кличний відмінок [6, с. 167]. Цей самобутній відмінок присутній в усіх писемних пам'ятках найдавнішого часу [5, с. 233].

Для називання людей і звертання до них вживають, як правило, власні імена. Як слушно зауважив Я. Радевич-Винницький, «мовцеві власне ім'я людини не завжди відоме, а крім того, бувають комунікативні ситуації, в яких власного імені недостатньо, його не можна або недоцільно називати і т. ін. Тому в мовах існують загальні іменники, що вживаються для називання і/або звертання» [8, с. 98]. Науковець слушно поділяє слова для вираження звертання на слова-індекси, які показують соціально-мовленнєвий статус мовця (іменники, які вказують вік і стать, рід занять, науковий ступінь, звання, ранг тощо), і слова-регулятиви – власне загальні іменники, вживані для називання людей і звертання відповідно до мовно-етикетних стандартів і норм, які домінують у певному суспільстві [8, с. 100].

Кожному історичному періоду розвитку нашої держави притаманні певні словесні формули для висловлення звертання до співрозмовника. Слово-регулятив *пан* зафіксоване у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» [10, с. 125], який засвідчує, що цим звертанням послуговувались князі, бояри, гетьмани, козацька старшина та ін. Варто зазначити, що слово *пан* вживалось у звертанні не тільки до привілейованих верств феодального суспільства, а й до урядників, торгових людей тощо. Отже, це слово вживається в українській мові понад сім століть. На думку мовознавців, слово *пан* запозичене із західнослов'янських мов, і не обов'язково з польської, адже ця форма звертання широко вживана на Закарпатті, Мараморощині, Пряшівщині, Полтавщині, де впливи польської мови не були значними.

Ще в козацькі часи до слів *пан/пані* в живому мовленні додавали загальні імена, найчастіше слова-регулятиви *товариш*, *брат* тощо, активно вживали формули звертання *пане товаришу*, *пане брате*, *панове товариство*. Такі формули активно використовувала українська інтелігенція в епістолярному жанрі аж до середини ХХ ст., наприклад, широко застосовувалося звертання до адресата *Дорогий Пане Товаришу*. Це звертання було настільки розповсюдженим, що навіть існував його аббревіатурний варіант – ПТ [8, с. 104].

Звертання *пане/пані*, *добродію/добродії* із прикметниковими означеннями *високодостойний*, *високоповажний*, *вельмишановний* офіційно вживались у часи УНР: *Вельмишановний пане посол! До вас звертаюсь, добродію!* Революція 1917 р.

докорінно змінила мовний етикет і передусім формули звертання; у мову активно ввійшли звертання *товариш*, *громадянин/громадянка*, витіснивши автентичні українські *пан/пані*, *добродію/добродійко*. У 30-х рр. ХХ ст. з правопису вилучили і кличний відмінок, створивши «кличну форму». Унаслідок цього виникли паралельні форми (вживання називного відмінка як норму та факультативну форму кличного відмінка). Отже, в офіційно-діловому та науковому стилях як форму звертання використовували лише називний відмінок, що сприяло уподібненню української мови до російської.

Із проголошенням Незалежності правопис, прийнятий 1990 р., відновив назву «кличний відмінок» і зафіксував його як нормативний. Безперечно, погоджуємось із думкою О. Пономарева, що нині, «коли ми відроджуємо українську мову для всіх, хто був від неї відлучений, треба відродити в мові все, що було втрачене. Ігнорування кличного відмінка є свідченням неповаги до рідної мови, ознакою невибагливості до свого й чужого мовлення» [7, с. 218].

В українській літературній мові кличний відмінок утворюють усі іменники першої, другої та третьої відмін в однині, а в множині кличний відмінок збігається з називним. Форми кличного відмінка дуже давні; вони засвідчені у фольклорі, у творах українських класиків, наприклад у колядці: *Добрий вечір тобі, Пане господарю...* тощо. Зазначимо, що в українській мові кличний відмінок є повноцінною категорією живого спілкування.

Традиційним українським звертанням є й форма *товаришу* (*товаришко*, *товариші*, *товариство*). Це звертання вживали козаки, січові стрільці, чумаки, виявляючи свою повагу, довір'я, дружбу. У радянський час декілька поколінь українців русифікатори цілеспрямовано намагались відучити від природних форм звертання, випродувавши нові форми, які часто були наповнені «новим» змістом. Як пояснює О. Пономарів, у цей час було знівельовано суть прекрасного слова *товариш*, адже «товариш – це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель; одностудент, спільник... Усі похідні від нього мають саме цю семантичну основу: *товаришка*, *товаришувати*, *товаришування*, *товариство* та ін.» [7, с. 223]. У радянський період звертання *товариш* набуло дещо фальшивого відтінку. Разом із тим, пропагувалось уживання недоречних, невдалих форм: *жінко*, *мужчино*, *дамочко!*

Нині нормативними у звертанні є слова-регулятиви *пане* (*пані*, *панове*), які поєднуємо з приз-

вищем, ім'ям або назвою особи за фахом чи видом діяльності. Усі слова, які належать до звертання, вживаємо в кличному відмінку: *пане Богдане, пане професоре, пане директоре, панно Оксано*. Правопис 2019 р. чітко визначає такі мовно-етикетні формули: у звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, форму кличного відмінка набувають і загальна назва, і власне ім'я: *друже Гріцію, колего Степáne, лікарю Їгорю, пánе Вітáлію, побратіме Іváне*; у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка набувають і загальна назва, і власне ім'я: *друже Максименку; колего Євгенищукú, пánе Ковáлю*; можливі також поєднання форми кличного відмінка іменника загальної назви та форми кличного відмінка прізвища, однакової з формою називного відмінка: *колего Євгенищук, пánе Ковáль*; у звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Володiмiре Хомичú, Пётре Кузьмичú, Ярославe Андрiйовичу* [12, с. 95–96]. У чинному правописі зафіксовано іменник *Ігор* у кличному відмінку із закінченням *-ю Ігорю* (хоч у правописі 1990 р. були паралельні форми *Ігоре/Ігорю*), а ім'я *Олег* надалі залишили у двох варіантах *Олеже/Олегу*. Варто підкреслити, що кличний відмінок у літературній мові, як правило, має одну форму для певного іменника. Варіанти є або застарілими, або ще не цілком засвоєними мовою неологізмами, або ж діалектними утвореннями [7, с. 218]. Форми *княже, Олеже* свого часу були витіснені варіантами *князю, Олегу*, проте тепер дедалі частіше вживаються, хоч і не стали основними у чинному правописі.

Слова *пан, пані, панна, добродій, добродійка* в українській мові поєднуємо з означеннями *шановний, вельмишановний, поважний, високоповажний, ласкавий* тощо. За нормами етикету кожне означення залежно від стилю мовлення належить до відповідної форми звертання. Прикметникові означення в однині узгоджуються зі словами *пан, добродій, колега* в роді, числі та відмінку. У кличному відмінку іменники поєднуємо з прикметниками в називному відмінку, наприклад: *Шановний Олександрe Івановичу! Вельмишановна Ярино Сергiйвно! Шановне панство!* У множині правила поєднання прикладок з іменниками-регуляторами такі ж, як і в однині, наприклад: *Шановні пані та панове, дорогі наші студенти* тощо.

Слову *пан* в офіційних комунікативних ситуаціях надаємо перевагу над словом *добродій*, яке є більш демократичним. Як відзначають мовоз-

навці, *добродій/добродійка* надаються для називання незнайомих людей або не дуже близьких знайомих. Мовці, зазвичай, вважають ці слова дуже семантично мотивованими, що називають людей добра, тому й уживають їх лише з цим значенням. Науковці підкреслюють, що «ці слова є регулятивами, тому й характеризують не так того, про кого чи до кого говорять, як того, хто говорить, засвідчуючи його обізнаність із нормами етикету спілкування» [8, с. 107].

Трапляються випадки, коли мовці упереджено ставляться до вживання слова-регулятива *пан* у звертанні, бо мають сумніви щодо нормативності застосування цього слова в українській мові. Лексикографічні праці фіксують слово *пан* із такими значеннями: 1) представник панівного класу; 2) форма звертання, прийнята в суспільстві. Треба наголосити на тому, що наша мова розрізняє ці значення навіть граматично: *панц* (панівний клас) і *панове* (множина у формі звертання до слухачів, співбесідників). Щодо цього слова-регулятива виникають суперечки і щодо наголошування, як показує практика, у цьому випадку має значення наголос. Часто в засобах масової інформації чи на офіційних заходах фіксуємо форму звертання «пáні та панóве». Щоб з'ясувати, яку форму краще обрати *пáні* чи *пані́*, варто скористатись лексикографічними працями. Сучасний «Словник української мови» фіксує багатозначне слово: «ПÁНІ, невідм., ж. ... 3. У старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб жіночої статі привілейованих верств суспільства. У сучасній дійсності – ввічлива форма звертання, згадування, звичайно до офіційної представниці чи громадянки іншої держави. Шаноблива форма звертання до жінки в усній народній мові» [11]. Як бачимо, у цьому словнику слово *пáні* має лише один наголос і є незмінюваним. Проте Словник Б. Грінченка подає слово *пáні́* з подвійним наголосом [9, с. 92]. Мовознавець О. Авраменко теж звертає увагу на значення, передане наголосом. Погоджуємось із його думкою, що хоч в множині нормативне звертання *пáні*, щоб уникнути неоднозначності варто ставити у цьому слові наголос на останньому складі – *пані́* (множ.) [1].

Висновки і пропозиції. Отже, українська мова, незважаючи на тривалі протягом різних історичних періодів обмеження, заборони, переслідування, зберегла властиві їй форми та продовжуватиме їх розвивати всупереч позамовним чинникам. Належний рівень культури мовлення передбачає дотримання усталених норм літера-

турної мови, використання мовно-виражальних засобів відповідно до мети й обставин спілкування. Кожен носій мови повинен якнайточніше та найповніше висловлювати свої думки в усному та писемному мовленні. Культура мовлення вимагає правильного, доречного вибору форм звертання, які характерні для комунікативної ситуації та відповідають усім її параметрам.

На сучасному етапі розвитку української літературної мови, коли зріс запит на все українське,

коли науковці та практики намагаються віднайти те цінне, значуще, що було відкинute в період «злиття мов», безперечно, треба повертати автентичні форми звертання. Це потребує проведення низки лінгвістичних досліджень щодо етикетних формул, властивих українській мові. У цих формах і формулах виявляється стан мовленнєвої культури, духовні цінності, етичні орієнтації суспільства, характер взаємин між представниками суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко О. Як звертатися до жінок українською, де ставити наголос у слові пані. <https://www.unian.ua/curiosities/yak-zvertatisya-do-zhinok-ukrajinskoyu-de-staviti-nagolos-u-slovi-pani-12641847.html> (дата звернення: 15.10.2024).
2. Вознюк Г., Куньч З. Удосконалення навичок культури мовлення на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням) та риторики. *Український смисл* : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової : Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 47–56.
3. Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення. Київ : Центр навчальної літератури. 2003. 268 с.
4. Литвин О. Г. Вироблення навичок культури професійного мовлення у студентів на заняттях із курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)». *Український смисл*. 2024. № 1. С. 95–106.
5. Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма : навч. посіб. Львів : Вид-во Львівської політехніки. 2010. С. 440/
6. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь. 2001. 240 с.
7. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь. 2013. 360 с.
8. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Львів : Сполом. 2001. 223 с.
9. Словарь української мови [у 4 т.] / упор. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко [Репр. відтв. вид. 1907–1909 рр.]. Київ : Наук. думка. 1996. Т. 3. О – П. 516 с.
10. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Київ : Наук. думка. 1978. Т. 2. 591 с.
11. Словник.ua : портал української мови та культури. <https://slovnuk.ua/index.php> (дата звернення: 12.10.2024).
12. Український правопис : схвалено Кабінетом Міністрів України ; постанова № 437 від 22 травня 2019 р. URL: https://mova.gov.ua/storage/app/sites/19/2024/_2019.pdf (дата звернення: 12.10.2024).